

Діалектна фраземіка у «Словарі української мови» Б. Грінченка

«Словарь української мови», співукладачем, упорядником і редактором якого був Б. Грінченко, – визначна лексикографічна праця, до якої долучилися фольклористи, етнографи, письменники, мовознавці того часу. Науковці високо оцінили «Словарь...» за обсягом лексичного та фразеологічного матеріалу, використанням джерел до ілюстративного матеріалу, точністю документації та опису семантики мовних одиниць.

Лексикографічна праця підтверджує надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, цінний матеріал подано з лексикографічних праць того часу (Є. Желехівського та С. Недільського, О. Афанасьєва-Чужбинського), фольклорно-етнографічних записів (А. Чубинського, В. Гнатюка, А. Коціпінського, І. Манжури, М. Маркевича, М. Максимовича, Б. Грінченка та ін.).

Цілком природною є пильна увага укладачів «Словаря...» до збірок паремій М. Номиса «Приказки, прислів'я, і таке інше» (1864) та І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» (1901). У цих працях, окрім паремій, описані й власне фразеологізми із тлумаченням їх значень, подекуди – походження, з точною фіксацією території побутування. Щодо останнього, то у збірці, яку впорядкував М. Номис, зафіксовано матеріали з більшої території України, тому є можливість простежити динаміку різних говорів як на фразеологічному, так і на інших рівнях мови. Галичину в Словарі Б. Грінченка презентують паспортизовані народні вирази, зафіксовані І. Франком.

Важливими у «Словарі...» є приклади фразем, відібраних із творів українських письменників із тлумаченням значення та ілюстративним матеріалом (Т. Шевченка, І. Котляревського, Ганни Барвінок, А. Свидницького, П. Куліша, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, Панаса Мирного та ін.). Отже, було представлено зразки літературної мови з усієї України. Зауважимо, що твори деяких авторів багаті на етнографізми, регіоналізми та локалізми, відбивають особливості конкретного мовного простору. Так, наприклад, цінний матеріал із подільського говору маємо у творі А. Свидницького «Люборацькі», де автор мав за мету зобразити тогочасне життя на Поділлі: *і губи не роззявив 'не сказав і слова', світити в очі, сторчача дати*

‘упасти вниз головою’ [СлГр IV: 211], *стусана дати* ‘вдарити кулаком’ [СлГр IV: 223], *тумана перти* ‘брехати’ [СлГр IV: 294], *устатчитися у слові* ‘злотриматися слова’ [СлГр IV: 359], *кумелем ніти* ‘перевернутися’ [СлГр II: 324], *бути лихої волі* ‘злий’ [СлГр II: 363] та ін. Найбільше фразеологічних одиниць у «Словарі...» подано з «Оповідань з народних уст» Ганни Барвінок, яка, як і більшість письменників того часу, намагалася передати не тільки особливості народного побуту, звичаїв, обрядів, а й мовлення: *тягти за ким руч* ‘пристати на чийсь бік’ [СлГр IV: 89], *скидати оком* ‘глянути’ [СлГр IV: 134], *вхопити тропи, набігти тропи* ‘знайти дорогу, збагнути’ [СлГр IV: 286] та ін.

На жаль, у Словарі є чимала кількість фразеологічних одиниць, у яких не зазначено джерела їх фіксації, а така інформація є важливою для дослідників говірок: *запарки дати* ‘набити’ [СлГр II: 76], *дивом здивувати* [СлГр II: 144], *злобу взяти на кого* ‘розсердитися на когось’ [СлГр II: 159], *загнути карлючку кому* ‘дати комусь важке запитання, поставити в скрутне становище’ [СлГр II: 222], *ляпаса златати, ззісти* ‘отримати по щоці’ [СлГр III: 392], *дати перцю* ‘набити’ [СлГр III: 144], *своїм богом робити* ‘робити по-своєму’ [СлГр IV: 25], *дурне сало* ‘нерозумний’ [СлГр IV: 97], *сидить, як у сливах* ‘незручно почуватися’ [СлГр IV: 149] та ін.

Діалектне мовлення як основа літературної мови є засобом збереження і трансляції національного світобачення, «саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам’ятках писемності» [2: 123]. Тому так важливо визначити динаміку, об’єктивні причини змін у мові, роль позалінгвальних чинників. Будь-які сучасні мовні явища мають давні корені й потребують опори на діахронні дослідження. З цієї точки зору важко переоцінити дані кінця XIX ст. з фразеології з вказівкою території побутування цих одиниць. У «Словарі...» Б. Грінченка фраземи подано з 35 повітів (Бердичівського, Брацлавського, Житомирського, Миргородського, Ніжинського, Одеського, Переяславського та ін.), біля деяких виразів зазначено губернію (Київська, Єкатеринославська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Тавричеська, Харківська, Херсонська).

Отже, територіальна фраземіка представлена зразками більше південно-східного наріччя української мови. Південно-західне наріччя представлено лексикою та фраземікою з Поділля – це приклади з вказівкою на Подільську губернію, а також на 12 повітів, що на той час (кінець XIX ст.) входили до її складу: Кам’янецький, Брацлавський, Ольгопольський, Гайсинський, Летицький та ін.

Окремі вирази пояснюються так само фраземами, що може свідчити про загальноновживаність останніх: *а бодай тя занімило* ‘типунь тебѣ на языкъ’.

Каменец. у. [СлГр II: 72], *збити з пантелику, з пливу, з плигу* ‘сбить съ толку’. НВолын. у. [СлГр II: 122]; *забрести в голову* ‘взбрести на умь’. Харьк. г. [СлГр II: 8]; *а мара його знає, де він ся подів!* ‘а чортъ его знаеть, куда онъ дѣвался!’ Каменец. у. [СлГр II: 405]; *світ за очі, за очима* ‘куда глаза глядятъ’ Полт. у. [СлГр IV: 108]; *хай воно стеряється!* ‘прахъ его возьми!’ Борз. у. [СлГр IV: 203]; *випасти, спасти на толок* ‘придти на умь, въ голову’ Харьк. г. [СлГр IV: 272]; *уроїтися в голову* ‘засѣсть въ головѣ’ НВолын. у. [СлГр IV: 352]; *ипака вбити* ‘дать промахъ’ Лебед. у. [СлГр IV: 508].

Фраземіка говірок, як відомо, зберігає давні діалектні слова, граматичні форми, тому вона є джерелом для історичної діалектології та основою для мовної реконструкції [1]. Незрозумілим уже на тому етапі розвитку української мовної свідомості було значення деяких лексем, що вживалися лише у фразеологічних одиницях, тому Б. Грінченко зазначає «неясное слово», «значеніє непонятно», або пропонує припущення зі знаком питання, наприклад: Бенеря – повидимому какая то болѣзнь. Не чума ли? *Бенеря його принесла!* Екатериносл. у. [СлГр I: 49] аналогічно вираженію: холера його принесла!; Бедрик – значеніє непонятно. *Дай Боже ѝ на бедрик!* Дай Богъ и въ будущемъ! Сквир. у. [СлГр I: 37].

Інші словникові статті аналізованої праці фіксують збереження архаїки компонентів, що сприяє семантичній неподільності фразеологічних зрощень, неможливість з’ясування значень і вільного вживання окремих лексем за межами фраземи. Такі матеріали, де не подано значення компонента, а зауважено його вживання лише у виразі, зафіксовано майже в усіх губерніях, наприклад: Рюмок – у виразі: *удрати рюмка* ‘заплакати, заревіти’ Змієв. у. [СлГр IV: 91]; Добих – у виразі: Він вернувся не з добихом ‘повернувся, не добившись свого, без здобичі’. Змієв. у. [СлГр I: 396]; *Зівака дати* ‘прозевать’. Волч. у. [СлГр II: 152]; *Ліпити харьки-макогоніки* ‘говорити нісенітниці’. Подольськ. г. [СлГр II: 369]; *Ханьки м’яти* ‘нічого не робити’ Константиногр. у. [СлГр IV: 385]; *Вхопити тупцю* ‘потрапити на слід, на дорогу’ Новомоск. у. [СлГр IV: 261]; *Кладь* – у виразі: *Кладі дати. Кладу дати* ‘побити’. Харьк. у. [СлГр II: 247]; *Пуха* – у виразі: *Добити пухи, добити до пухи* ‘довести до крайнощів, покінчити з чим’. Борз. у. [СлГр III: 502]; *Довід* – 1) доведення; 2) у виразі: *Довід дати* чому ‘впоратися’. Черк. у. [СлГр I: 403]; *Лушпа* – 1) лушпиння; 2) луска риби; 3) у виразі (зі зміною наголосу): *Лушпи дати* ‘набити когось’. Константиногр. у. [СлГр II: 384].

Не мають самостійного статусу у «Словарі...» лексеми *причком, уроїтися, хлібосіль, хнюпити* та ін.: *Не причком сказати* ‘не говорячи поганих слів’. Подольск. г. [СлГр III: 453]; *Уроїтися в голову* ‘засісти в голові’ НВолын.

у. [СлГр IV: 352]; *Бувати у хлібосолі* ‘водити компанію’ Лебед. у. [СлГр IV: 402]; *Хнюпити голову* ‘опустити голову’ Черк. у. [СлГр IV: 406]. Такі матеріали (з чіткою фіксацією території) є особливо важливими у вирішенні актуальних, на нашу думку, проблемних питань діахронного мовознавства про просторове буття фразеологізму і власне його компонентів, вони доможуть у семантичній реконструкції фразеологічних одиниць.

Активно вживаними, ймовірно, були окремі сталі вислови, значення елементів яких укладач виводить із самої фразеологічної одиниці, наприклад: Баглаї – лінь у виразі: *Баглаї вкинулись* ‘лінь напала’. Волч. у. [СлГр I: 17]. Часто семантика лексеми зовсім не відповідає її реалізації у сталому виразі: Бурло – сварка. *Бурла бити* ‘нічого не робити’. Павлогр. у. [СлГр I: 113]; Збанувати – затужити. *Збанувати на очі* ‘осліпнути’. Уман. у. [СлГр II: 122]; Злоги – пологи. *Сидіти на злогах* ‘сидіти, підпершись ліктями’. Черк. у. [СлГр II: 160]; Гарт – загартування. *Дати, завдати гарту* ‘завдати комусь’. Кролев. у. [СлГр I: 283].

Основою невичерпного джерела фразеотворення є різні аспекти народно-го буття, зокрема ремесла. Б. Грінченко до реєсту «Словаря...» увів лексику та фраземіку, пов’язану з прядінням і ткацтвом, ремеслами, які на сьогодні вже втрачені: *Запрясти скалку* ‘напрясть стільки, чтобы вся шпулька покрывалась нитками’. Константиногр. у. [СлГр II: 86]; *Накласти дядька* ‘перепутать основу во время снования’. Черниг. у. [СлГр II: 494]; *Направляти пряжу* ‘навертывать нитки на навой въ ткацкомъ станкѣ’. Константиногр. у. [СлГр II: 512]; *Переміт, перемету положити* ‘при основании ниток на сновалку ошибиться и положить не на тот колышек, на который слѣдуеть’. Константиногр. у. [СлГр III: 127].

Численні фольклорні та етнографічні записи народних обрядів минулих століть, сучасні записи обрядової лексики та фраземіки уможливають укладання бази даних матеріальної та духовної культури окремих територій. Із цього погляду цінними є зафіксовані у «Словарі...» Б. Грінченка мовні одиниці, пов’язані з традиційними народними обрядами. Так, наприклад, багатоступінний весільний обряд кінця XIX ст. представлено такими фраземами: *Допитатись слова* ‘дізнатися про рішення’. НВолын. у. [СлГр I: 423], Дівоснубний – стосується сватання. *Дівоснубний сир* ‘обрядова їжа під час сватання’. Більський. у. [СлГр I: 387]; *Дівчина на порі, у порі* ‘дівчина-наречена’. Змієв. у. [СлГр III: 341]; *За косою їдуть* ‘весільний обряд, у якому молоду везуть до молодого’. Черниг. у. [СлГр II: 53]; *Дістати жінку* ‘взяти дружину, одружитися’. Каменец. у. [СлГр I: 392]. Для діахронного аналізу цінними є номінації родильного обряду: *Дівчачий бог* ‘лелека’. Лохв. у. [СлГр I: 387];

Бути при надії 'вагітна'. Волин. г. [СлГр II: 483]; *Ходити в тяжі* 'вагітна' Канев. у. [СлГр IV: 407]; *Брати дитину* 'приймати пологи (про акушерку)'. Черниг. Лебед. у. [СлГр I: 93]; *Добутна дитина* 'позашлюбна дитина'. Лебед. у. [СлГр I: 400]. Архаїчний поховальний обряд представлено фраземами: *Лежати на смертній постелі* 'помирати'. Харьк. г. [СлГр II: 353]; *Обряжати покійника* 'обмивати й одягати покійника'. Новомоск. у. [СлГр III: 26]; Хавтур – 1) хабар; 2) побори натурою, що збирають священники; 3) залишки поминального обіду. *Хавтури справляти* 'давати поминальний обід' Борз. у. [СлГр IV: 383]. Такі вирази зберігають нашу унікальну мовно-культурну спадщину, уможливають висновки про взаємозв'язки та взаємовпливи культури і мови, співвідношення вербальних одиниць і невербальних знаків.

Для діалектологів цінним є також ілюстративний матеріал до словникових статей, де теж можна спостерігати сталі вирази, наприклад: *Вже так мені нудно, хоч у шум головою*. Подольск. г. [СлГр IV: 518]; *Тра, щоб у селі були такі, котрі перед ведуть, а без їх блудом люде ходять*. Каменец. у. [СлГр I: 76].

Отже, аналіз діалектних фразем та їх компонентів за давніми лексикографічними джерелами може виявити як нефіксовані у сучасному мовленні стійкі сполучення слів, так і стійкість слововживань, а також різних діалектних явищ. Фраземіка говірок є вдячним матеріалом для виявлення та дослідження ареалу побутування діалектизмів, локалізмів, архаїзмів, а то й просто втрачених у звичному спілкуванні номінацій. Цінність «Словаря...» полягає у тому, що в ньому найповніше зафіксовано територіальні лексичні та фразеологічні вживання, що дозволить дослідити динамічні процеси в межах говорів, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов'янськими говорами, а також фраземами літературних мов.

Джерела

СлГр Словарь української мови: в 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909.

Література

1. Дзедзелевский И. А. Фразеология как материал для реконструкции (палеонтологии) утраченных лексем и их ареалов // Русское и славянское языкознание: сб. статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР П. И. Аванесова. – М.: Наука, 1972. – С. 83–91.

2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори – К.: Наук. думка, 1990. – 169 с.

Natalia KOVALENKO

Prazeological units of dialect language in «Vocabulary...» by B. Hrinchenko

«Vocabulary of Ukrainian language» by Borys Hrinchenko – is an important example of Ukrainian language of the XIXth century, collected examples of oral territorial language of Ukraine of that time. This lexicographical work serves as a reliable and valuable source for diachronic research in sphere of dialect phraseology.

In the article the structure and semantics of prazeological units of dialect language on the material of «Vocabulary...» by B. Hrinchenko, which present different aspects of nation's existence: person's behavior, way of life, trades, ceremonies etc., are analyzed. Dialect phraseological units, their components allow penetrating into dialectal system of the language, to determine borders of their functioning and their adoption in different groups of language speakers.

Наталія Сніжко

**«Словарь української мови»
за ред. Б. Д. Грінченка в інтегральному моделюванні
розвитку лексики та лексикографії**

«Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка – безцінне джерело вивчення історії національної мови та культури. Він є науковим підґрунтям для укладання нових словників, розвитку та формування сучасних напрямків інтегральних лінгвістичних досліджень.

Словник містить у собі важливу та різноаспектну інформацію про структуру і функціонування народно-розмовної і діалектної лексики минулих століть. У ньому детально представлена лексика різних ідеографічних сфер та тематичних угруповань, зосереджена значна кількість фразеологізмів та паремій, зібрано багатий та достовірний ілюстративний матеріал, який відбиває динаміку мови та мовних норм і засвідчує внесок визначних українських письменників в становлення та розбудову національної мови. Крім того, словник подає етнографічні та енциклопедичні коментарі, тобто виконує функції інформаційно-довідкової і навчально-аксіологічної системи.

Українські мовознавці (А. А. Бурячок, М. М. Пилинський, О. О. Тараненко та ін.) називають Словник Б. Д. Грінченка скарбницею національної

УДК 811.161.2'374